

Geschiedenis van Spanje

Filips III

Casa Cultural

Filips III 1598 – 1621

Castilië aan de rand van de afgrond

Toen Filips II in 1598 overleed liet hij aan zijn zoon en opvolger Filips III een wereldrijk na van ongekende omvang dat steunde op het zilver uit de Amerikaanse koloniën en de belastingen die hoofdzakelijk werden opgebracht door de Castiliaanse agrarische bevolking. Deze boeren kregen het steeds zwaarder te verduren. Terwijl Filips II en zijn voorgangers getracht hadden de invloed van lokale landeigenaren in te tomen en zo de positie van de boeren enigszins te verbeteren, nam rond 1600 de macht van de feodale edelen weer toe en gingen de boeren andermaal gebukt onder de willekeur van edelen aan wie zij niet alleen pacht verschuldigd waren, maar die hen ook allerlei belastingen oplegden. Zo verdween ongeveer de helft van de opbrengst van de boeren in de zakken van weinig productieve rijken, die zelf waren vrijgesteld van inkomstenbelasting. Daarnaast waren de boeren belasting verschuldigd aan de centrale overheid, waarvan de zogeheten millones, een soort btw op voedingsmiddelen, niet de minste was. Voor de boeren vormde dat echter niet het enige probleem. De Amerikaanse koloniën produceerden steeds meer zelf hun voedingsmiddelen en dus nam de vraag ernaar in Castilië af. Aan de toenemende behoefte aan industriële producten kon Castilië niet voldoen, het land ontbeerde de daarvoor benodigde infrastructuur en het gevolg van dit alles was dan ook een hoge werkloosheid en een trek naar de steden die aan de arme boeren geen enkel soelaas konden bieden. Rond de eeuwwisseling werd de toestand ronduit rampzalig toen een pestepidemie uitbrak die aan een tiende van de bevolking het leven kostte, een decimering die het land voor decennia ontwrichtte. En wie de pest overleefde, wachtte een tomeloze stijging van de kosten van levensonderhoud ten gevolge van de uit de hand lopende graanprijzen. Tegen deze achtergrond begon Filips III aan zijn regeerperiode en hij zag zich geconfronteerd met torenhoge kosten die met name de oorlog in de Nederlanden met zich meebracht en die onmogelijk meer konden worden bestreden door het verhogen van belastingen. Castilië was uitgeput.

Prins Filips III en het valimiento

'God, die mij zoveel koninkrijken heeft gegund, heeft mij geen zoon geschonken die in staat is over hen te regeren', zo verzuchtte Filips II ooit, in de wetenschap dat zijn laatstgeboren zoon Filips – de eerder geboren vier mannelijke nakomelingen overleden voortijdig – hem zou opvolgen. Filips III was een kind uit het vierde huwelijk van zijn vader met Anna van Oostenrijk en werd geboren in 1598. Filips III overleefde ternauwernood een epidemie waaraan zijn laatste broer Diego overleed in 1582 en werd dus als vierjarige de troonopvolger.

De jonge prins genoot een traditionele opvoeding, dat wil zeggen hij groeide op in relatieve eenzaamheid aan het hof waar hij werd onderwezen door de meest briljante leraren die hem streng behandelden. Hij was intelligent, maar eenzellig en weinig wilskrachtig. Filips III had een talenknobbel, toonde belangstelling voor cartografie, en was vooral verzot op dansen en de jacht. Met een van de gunstelingen aan het hof, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, markies van Denia, die eenentwintig jaar ouder was, bouwde de prins een hechte band op. De markies verweende de jongen die door zijn vader kort gehouden werd. Filips II, gealarmeerd door deze ontwikkeling, scheidde de twee door Sandoval tot onderkoning te benoemen van Valencia, maar riep hem korte tijd erna toch weer terug naar het hof, ervan doordrongen dat de prins leiding nodig had van een wilskrachtige persoon in wie hij vertrouwen stelde.

Hertog van Lerma
1552-1625

Op dezelfde dag dat Filips II stierf (13 september 1598), bood een van diens belangrijkste adviseurs, Cristobal de Moura zijn diensten en die van andere getrouwen van de overleden koning aan Filips III aan. De nieuwe vorst had weinig affiniteit met regeringszaken en besloot deze raadslieden te passeren door de macht aan zijn belangrijkste vertrouweling en vriend, Sandoval, de markies van Denia, te delegeren, die hij het jaar daarop de titel gaf van hertog van Lerma. Het verschijnsel van de vertrouweling met veel invloed op de vorst was niet nieuw in de Castiliaanse historie, maar het was voor het eerst dat een koning feitelijk de macht uit handen gaf. Een tweede verschil met vroeger was dat Castiliaanse koningen hun gunstelingen niet kozen uit de hoge adel, maar uit getalenteerden van lagere komaf die geheel en al afhankelijk waren van de koning en voor hem geen bedreiging vormden. Filips III koos echter voor een lid van de Spaanse Grandeza en schiep daarmee een nieuwe vorm van regeren die het *valimiento* genoemd wordt: regeren via een gunsteling ofwel *valido*. Dit besluit was op zich wel begrijpelijk, want de koning realiseerde zich dat hij over te weinig capaciteiten beschikte om over het wereldrijk te regeren, maar het benoemen van zijn met weinig bestuurstalenten gezegende vriend Sandoval, was kortzichtig. Van meet af aan ontpopte deze *valido* zich als iemand die vooral uit was op zelfverrijking en alle staatszaken daaraan ondergeschikt maakte.

Binnenlandse politiek

In 1599 trad Filips III in het huwelijk met zijn veertienjarige nicht Margaretha van Oostenrijk, een bruid naar keuze van zijn vader. Uit het huwelijk werden acht kinderen geboren, waaronder de troonopvolger Filips IV die het levenslicht zag in 1605. Margaretha overleed in het kraambed in 1611. Op advies van de hertog van Lerma, die vond dat in de troonopvolging voldoende was voorzien, zag de toen 33 jaar oude koning af van hertrouw of enig andere relatie. Gedurende de eerste paar jaar van zijn regeringsperiode toonde Filips III nog de neiging zich met staatszaken te bemoeien, zij het dat hij zeer traag opereerde, maar gaandeweg nam Lerma de touwtjes geheel in handen. Het verkeer tussen de koning en de bestaande raden, zoals die voor de Indiën, financiën, oorlog en de Raad van State, werd door Lerma gemonopoliseerd en de secretarissen van deze raden de toegang tot de koning ontzegd. Werden vroeger leden van de raden benoemd op grond van hun competentie, onder Lerma kwamen slechts gunstelingen in aanmerking, wat corruptie in de hand werkte. In 1601 nam Lerma het besluit om het hof van Madrid over te brengen naar Valladolid. De belangrijkste reden daarvoor was de wens van Lerma om Filips III weg te houden van de invloed die zijn tante, keizerin Maria, op hem had. Maria, een zuster van Filips II, was gehuwd geweest met keizer Maximiliaan II van het Heilige Roomse Rijk en had zich na de dood van haar man teruggetrokken in een convent te Madrid. Zij verzette zich openlijk tegen de gunsteling van de koning. Na haar overlijden in 1603 duurde het echter nog vier jaar voordat het hof terugkeerde naar Madrid. Lerma had grote belangen in Valladolid.

Margaretha van
Oostenrijk
1584-1611

Filips III kreeg als bijnaam 'De Vrome' en werd ook wel beschouwd als pacifist omdat hij twee belangrijke vredesverdragen tekende, dat van 1604 met Engeland en van 1609 met de Nederlanden. Maar het was geen pacifisme dat hem dreef. Zoals aangegeven verkeerde Castilië in erbarmelijke economische omstandigheden en waren de kosten van het oorlogvoeren niet meer te dekken door middel van belastingverhoging. Omdat andere delen van het Spaanse rijk zoals Aragón, Catalonië en Valencia niet bereid waren om substantieel bij te dragen aan de kroon - zij beriepen zich op oude rechten die zelfs Filips II niet had durven negeren - zat er weinig anders op dan de kosten te drukken door verdragen te sluiten.

Juan de Mariana
1536-1624

Overigens werden de financiële zorgen niet uitsluitend veroorzaakt door de kosten van oorlogen, maar ook door de verkwisting van Filips III, die de staatskas zo ongeveer beschouwde als zijn eigen bezit. Filips II had om uit de financiële nood te geraken het land drie keer bankroet verklaard en zijn schulden omgezet in langdurig lopende leningen. Zijn opvolger ging verder en liet munten slaan van een koperlegering (vellón geheten) waardoor hij het zilver dat daar altijd voor werd gebruikt uitspaarde. Zo verdiende hij in totaal 27 miljoen dukaten, maar de keerzijde was een enorme geldontwaarding die de kroon op termijn duur moest bekopen, want belastingen werden in kopergeld betaald terwijl buitenlandse bestedingen natuurlijk moesten worden voldaan in zilver. Waarschuwingen van zijde van de eerste economen in die tijd, de zogeheten *arbitristas*, werden in de wind geslagen. De beroemde verhandeling van de jezuïet Juan de Mariana: *Tratado y discurso sobre la moneda de vellón*, waarin de auteur ernstig waarschuwde tegen de

lichtzinnige politiek van Filips III die slechts kon leiden tot inflatie, viel niet in goede aarde. De Inquisitie arresteerde Mariana en zijn werk werd op de index geplaatst. In 1607 wachtte Spanje opnieuw een bankroet, vooral ten gevolge van de torenhoge militaire uitgaven in de Nederlanden. Het land leverde zich daarmee uit aan buitenlandse, vooral Genuese financiers, die wel de 'witte moren' werden genoemd.

Vredesovereenkomst met de Nederlanden

Zoals aangegeven dwong de gigantische financiële druk die het oorlog voeren in de Nederlanden met zich meebracht de Spaanse kroon tot het wijzigen van haar beleid dat altijd berust had op de overtuiging dat ketterij in de Nederlanden tot elke prijs diende te worden bestreden. Het ging schoorvoetend, want toen aan het begin van de zeventiende eeuw de inkomsten uit de koloniën meevielen, werd onmiddellijk extra geïnvesteerd in de strijd tegen de protestanten en wisten de Spanjaarden onder aanvoering van Ambrosio Spinola Oostende te veroveren gevolgd door een invasie in de Friese gebieden met als oogmerk deze af te snijden van Duitsland. Het offensief strandde echter in 1606, niet alleen vanwege de hardnekkige verdediging van de tegenstander, maar ook omdat in dat jaar een muiterij uitbrak onder de Spaanse tercios die te lang moesten wachten op hun soldij. Geconfronteerd met deze tegenslagen, de weer teruglopende inkomsten uit de Indië en het bankroet van 1607 werden de bakens verzet.

Ambrosio Spinola
1569-1630

Het eerste initiatief ging uit van aartshertog Albert van Oostenrijk die in 1596 door Filips II als vorst over de Nederlanden was aangesteld en met de Nederlanders een staakt-het-vuren overeenkwam. Albert realiseerde zich heel goed dat de Nederlanden als staatkundige eenheid volwassen waren geworden en zich nooit aan de Spanjaarden zouden overleveren. Essentieel onderdeel van deze overeenkomst was de erkenning van de Nederlanden als soevereine staat gedurende de looptijd van het staakt-het-vuren; voor de Spanjaarden een nooit eerder vertoonde wijziging in de onderlinge verhoudingen. Het was een klap in het gezicht van Castilië en het kostte Albert veel moeite om Filips III tot verder onderhandelen te bewegen.

Die werden uiteindelijk in Antwerpen namens de Spaanse kroon gevoerd door de bekwame Spinola. Op 9 april 1609 werd het twaalfjarig bestand van kracht. De Spaanse troepenmacht in de Nederlanden werd voor meer dan de helft verminderd en Spanje kreeg weer wat lucht.

Verdrijving van de Moriscos

Al voor het eind van de Reconquista in 1492 worstelden de Spaanse koningen met het probleem van de assimilatie van joden die in de christelijke gebieden woonden. Ook moslims werden gedwongen zich te bekeren, maar dat bracht de islamieten niet zoals de joden in gewetensnood. Verdediging van hun geloof tot het einde, het martelaarschap, is volgens de Koran een veel te zwaar offer en in geval van dwang is het gepermitteerd het eigen geloof te verbergen of een andere overtuiging te simuleren. Deze opvatting wordt aangeduid met de term *taqiyya*. De gedwongen bekeringen waren overigens een doorn in het oog van de landeigenaren, want door de doop kregen de 'bekeerde' moriscos dezelfde status als christenarbeiders en hadden zij recht op een hoger loon. Uiteindelijk werd na een eeuw van gedwongen bekeringen en een aantal opstanden in Granada (1499) in Valencia (1520) en in de Alpujarras (1578) in 1609 door Filips III besloten de moriscos het land uit te zetten. Niet alleen op aandrang van de clerus, maar ook omdat de verslechterende economische

Inscheping van de moriscos te Valencia 1609

toestand discriminatoire gevoelens jegens de moriscos onder de christelijke bevolking deed toenemen. Door velen werden de moriscos beschouwd als een 'vijfde colonne' van de Ottomanen, een mening die gezien het Spaanse verleden niet onbegrijpelijk was, maar nauwelijks relevant gezien de geringe dreiging die er op dat moment uitging van de Ottomanen, de Spaanse erfvijand. Moriscos woonden vooral in Valencia en Aragón en de ondanks het hevige verzet van de landadel doorgevoerde uitwijzing van deze minderheidsgroep, werd daar dan ook een enorm gat geslagen in de beroepsbevolking. Valencia verloor in korte tijd een derde van zijn arbeidskrachten. Het was geen eenmalige gebeurtenis en het duurde nog tot 1614 voordat ook in andere delen van het land de 'opruiming' van de moriscos was voltooid. Bijna 300.000 moslims werden uitgewezen, slechts enkele duizenden wisten zich te handhaven. De meeste moriscos vestigden zich in Noord-Afrika. Dat de uitwijzing van de moriscos voor Valencia en Aragón zeer negatieve gevolgen had, liet de Castilianen koud. Zij hadden er meer dan genoeg van om als enigen in Spanje op te draaien voor het betalen van belastingen, die ook ten goed kwamen aan de verdediging van Aragónese, Catalaanse en Valenciaanse grenzen.

Catalonië en Portugal

Tegen het eind van de zestiende eeuw begonnen de sociaal-economische problemen zich in Catalonië op te stapelen. Fransen en Italianen concurreerden succesvol met Catalaanse handelaren in het Middellandse Zeegebied, wat leidde tot daling van de industriële en agrarische productie, werkloosheid en instabiliteit. De lokale adel, die altijd gedreven had op het economische succes van de bevolking, zag haar inkomsten bedreigd, maar was niet in staat zich aan te passen. Ongeschikt voor en onwillig tot het verrichten van arbeid hield zij zich staande door middel van banditisme (*bandolerismo*), smokkel en valsemunterij. Lerma en Filips III zagen dit met lede ogen aan, maar deden in eerste instantie niets. Hun aandacht ging uit naar de strijd in het Noorden en het probleem van de moriscos en zij stelden zich in 1599 tevreden met het incasseren van een eenmalige subsidie door de Cortes van Catalonië in ruil voor bevestiging van oeroude privileges en kwijtschelding van achterstallige belastingbetalingen. Rond het jaar 1615 verkeerde Catalonië in een dusdanige situatie van banditisme en anarchie dat de koning zich genoodzaakt zag in te grijpen. Hij benoemde de hertog van Albuquerque tot onderkoning van Catalonië, die het moest opnemen tegen de Diputación, de vaste commissie van de Cortes met vooral regeringsvijandige edelen. Harde ingrepen zoals arrestatie van zich misdragende edelen en vernietiging van hun bezittingen zetten uiteraard kwaad bloed.

Zo floreerde de Portugese buitenlandse handel andermaal, maar het duurde niet lang of de Nederlanders begonnen de Portugezen ook in die streken heftig te beconcurreren. Dat werd hen opnieuw door de Spanjaarden niet in dank afgenomen en zij weigerden in dit geval te onderhandelen over hun handelsmonopolies in het westen. Omdat de Spanjaarden hun territoria in Amerika uitstekend wisten te verdedigen tegen de oprukkende Nederlanders, concentreerden dezen zich op het minder goed beschermde Brazilië. Tijdens het twaalfjarig bestand wisten de Nederlanders een aanzienlijk deel van de handel op dit land te veroveren.

De val van Lerma de dood van Filips III

Nadat het hof in 1607 van Valladolid was teruggekeerd naar Madrid ontstond er een ernstig conflict tussen koningin Margaretha en Lerma. Directe aanleiding was het ontslag van Duitse dienaren van de staat en het verbod van de hertog om petitie aan te bieden aan de koningin. Geholpen door de koninklijke biechtvader Diego de Mardones startte Margaretha een campagne tegen Lerma waarbij zij vooral diens hebberigheid en buitensporige spijlucht bekritiseerde. De financiële crisis die uitmondde in het bankroet, weet zij aan de incompetentie van de valido van de koning. Deze aanval op Lerma's positie had weinig gevolgen; slechts enkele ondergeschikten van Lerma werden ontslagen. Daaronder bevond zich niet zijn meest getrouwe gunsteling, Rodrigo Calderón, die in 1598 in dienst was getreden aan het hof en opklom tot secretaris van de koning. Van het corrupte systeem dat Lerma had gecreëerd was hij een belangrijk regisseur. In de jaren erna probeerde de koningin, ditmaal gesteund door haar nieuwe biechtvader Luis de Aliaga, opnieuw Lerma ten val te brengen, maar het was tevergeefs. Toen Margaretha - die vrijwel permanent zwanger was gedurende haar huwelijk met Filips III - in 1611 overleed was de weg vrij voor Lerma en bereikte hij het toppunt van zijn macht. Filips gaf een jaar later per decreet aan dat alle voorzitters van de koninklijke raden zich voortaan tot Lerma moesten wenden die uit naam van de koning besluiten kon uitvaardigen.

Rodrigo Calderón
1576?-1621

Vanaf dat moment hield de koning zich voornamelijk bezig met zijn liefhebberijen, zoals de jacht en bezocht hij - vroom als hij was - talloze heilige plaatsen in het land. Die vroomheid bracht ook iets anders bij hem teweeg; een gevoel van met de dood van zijn vrouw door God gestraft te zijn voor nalatigheid in staatszaken. Twijfel begon aan hem te knagen over de juistheid van het uit handen hebben gegeven van zoveel macht aan zijn valido. Ook werd het hem duidelijk dat de binnenlandse problemen een krachtig bestuur vereisten, een bestuur dat Lerma om zijn eigen belangen na te kunnen streven nu juist had weten te ontmantelen. Deze groeiende twijfel van de koning en het ontstaan van een anti-Lermafactie rondom de beoogde opvolger van Lerma, niemand minder dan de zoon van de valido: Cristóbal Gómez de

Hertog van Uceda
1581?-1624

Sandoval-Rojas, markies van Cea en Denia en later hertog van Uceda, waren de eerste voorboden van de val van de vertrouweling van de koning. Terwijl Filips III zich langzaam begon vrij te maken uit de door hem zelf gecreëerde knellende band met Lerma, traden nieuwe tegenstanders van de valido naar voren, waaronder de reeds genoemde Luis Aliaga, de vroegere biechtvader van koningin Margaretha, en Baltasar de Zuñiga, die in tegenstelling tot Lerma hard wilden optreden tegen de ketters in het Noorden. Lerma had altijd een vredelievende buitenlandse politiek gevoerd uit opportunisme ten dienste van zichzelf, maar voor mensen als Aliaga en Zuñiga lag dat anders. Zij baseerden hun beleidsopvattingen op hun geloofsleer waarmee zij de koning voor zich wisten te winnen. Toen in Duitsland de situatie voor de Habsburgers nijpend begon te worden, besloot Filips III dan ook te interveniëren in wat uitliep op de Dertigjarige Oorlog die duurde van 1618 tot 1648. Lerma kon het tij niet keren.

In het jaar dat deze oorlog uitbrak, raakte Lerma in opspraak door zich door de paus tot kardinaal te laten benoemen, in de hoop daarmee zijn positie te verstevigen. Ook kwam een aantal door zijn gunsteling Calderón gesmede intriges aan het licht. Voor Aliaga was dat het sein om de positie van Lerma opnieuw te attaqueren en nu kon de koning niets anders doen dan de valido te laten vallen. Hun vriendschap had echter weinig geleden onder deze ontwikkelingen en Filips III liet de eer aan Lerma zelf, die zijn ontslag aanbood. De hertog trok zich terug op zijn landgoed in Lerma, waar hij in 1623 overleed. Calderón werd na het vertrek van Lerma de zondebok waarop het volk zijn woede kon koelen. Begin 1621 werd hij gearresteerd en op beschuldiging van hekserij en moord - onder andere op koningin Margaretha in 1611 - zwaar gemarteld. In de herfst van dat jaar werd Calderón in Madrid onthoofd. Eenmaal bevrijd uit de handen van Lerma, herstelde Filips III zijn machtspositie. Weliswaar werd de zoon van Lerma, de hertog van Uceda, in diens plaats aangewezen en nam hij het valimiento over, maar de koning liet er geen misverstand over bestaan dat hij en niemand anders het laatste woord had. In 1619 reisde hij op advies van de nieuwe valido naar Portugal om daar de gemoederen te kalmeren. Dat lukte hem gedeeltelijk, maar de koning moest zijn reis afbreken en terugkeren naar Madrid vanwege een aanval van belroos. De ziekte verergerde en Filips raakte in een diepe depressie. Hij overleed op 31 maart 1621 op drieënveertigjarige leeftijd. Opvolger was zijn zoon Filips IV die toen pas vijftien jaar oud was.

Met de dood van Filips III eindigde een periode van relatieve rust in de historie van de Spaanse hegemonie. Deze wordt aangeduid als de Pax Hispanica en duurde van 1598 tot 1621. In deze periode werden, zoals hierboven vermeld, drie belangrijke vredesovereenkomsten getekend. De eerste was de vrede van Vervins, gesloten door Filips II, waarmee een einde kwam aan de Spaanse inmenging in de Franse godsdienstoorlogen. Weliswaar bleef de verhouding met de Fransen daarna gespannen vanwege de steun die hun koning Hendrik IV gaf aan een anti-Spaanse politiek in Italië en de Nederlanden, maar een nieuwe oorlog tussen beide landen bleef uit. Toen in 1610 Hendrik IV overleed, haalde Hendriks moeder en regentes Maria de' Medici de banden tussen Spanje en Frankrijk verder aan door een dubbelhuwelijk overeen te komen met Filips III: kroonprins Filips werd uitgehuwelijkt aan prinses Isabella van Bourbon, de dochter van Hendrik IV, en Louis XIII van Frankrijk aan de Spaanse prinses Anna van Oostenrijk. Met het verdrag van Londen in 1604 eindigde de Spaans-Engelse oorlog die begonnen was in 1585 en het verdrag van Antwerpen gesloten in 1609 - het twaalfjarig bestand - zorgde voor rust in het noordelijk deel van het Spaanse rijk. Het mag opmerkelijk worden genoemd dat na afloop van het twaalfjarig bestand, slechts enkele dagen na het overlijden van Filips III, diens opvolger Filips IV gedurende zijn gehele regeerperiode van meer dan veertig jaar geen dag van vrede heeft gekend.

Willem Peeters, 21 november 2012

Afbeelding titelblad: Filips III, eind zestiende eeuw, mogelijk naar een schilderij uit het atelier van Frans Pourbus de Jongere